

В. В. Скирда, Я. В. Володарець-Урбанович *

ЗНАХІДКИ ПЕНЬКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРЕМУШНА

У статті публікуються матеріали із багатошарового поселення Черемушна (Валківський р-н Харківської обл.). На пам'ятці виявлено знахідки, що вказують на період існування пеньківського шару в другій половині VI—VII ст. Зокрема, в шурфі виявлено широкоплатівчасту фібулу та T-подібну поясну накладку.

Ключові слова: Черемушна, пеньківська культура, VI—VII ст., широкоплатівчаста фібула, T-подібна поясна накладка, геральдичні оздобы, скарби, комплекси кола Мартинівки.

У листопаді 2017 р. Середньовічною археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди були проведені археологічні розвідки на території Валківського р-ну Харківської обл. Розвідка проводилася вздовж лівого берега р. Черемушанка між селами Огульці та Черемушна (Скирда 2017).

Під час цих робіт було виявлено та обстежено поселення Черемушна. Пам'ятка розташована на західному схилі лівого берега р. Черемушанка, на 50 м західніше греблі ставка в межах Черемушнянської сільської ради Валківського р-ну Харківської обл., на 2,5 км східніше с. Черемушна. Розміри поселення становлять 530 × 190 м. Поверхня дещо похила у західному та південному напрямках. Довгою віссю поселення орієнтоване вздовж лінії північ—південь і розділене на дві частини балкою, тальвег якої перпендикулярно впадає у заплаву р. Черемушанка (рис. 1).

* СКИРДА Валерій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

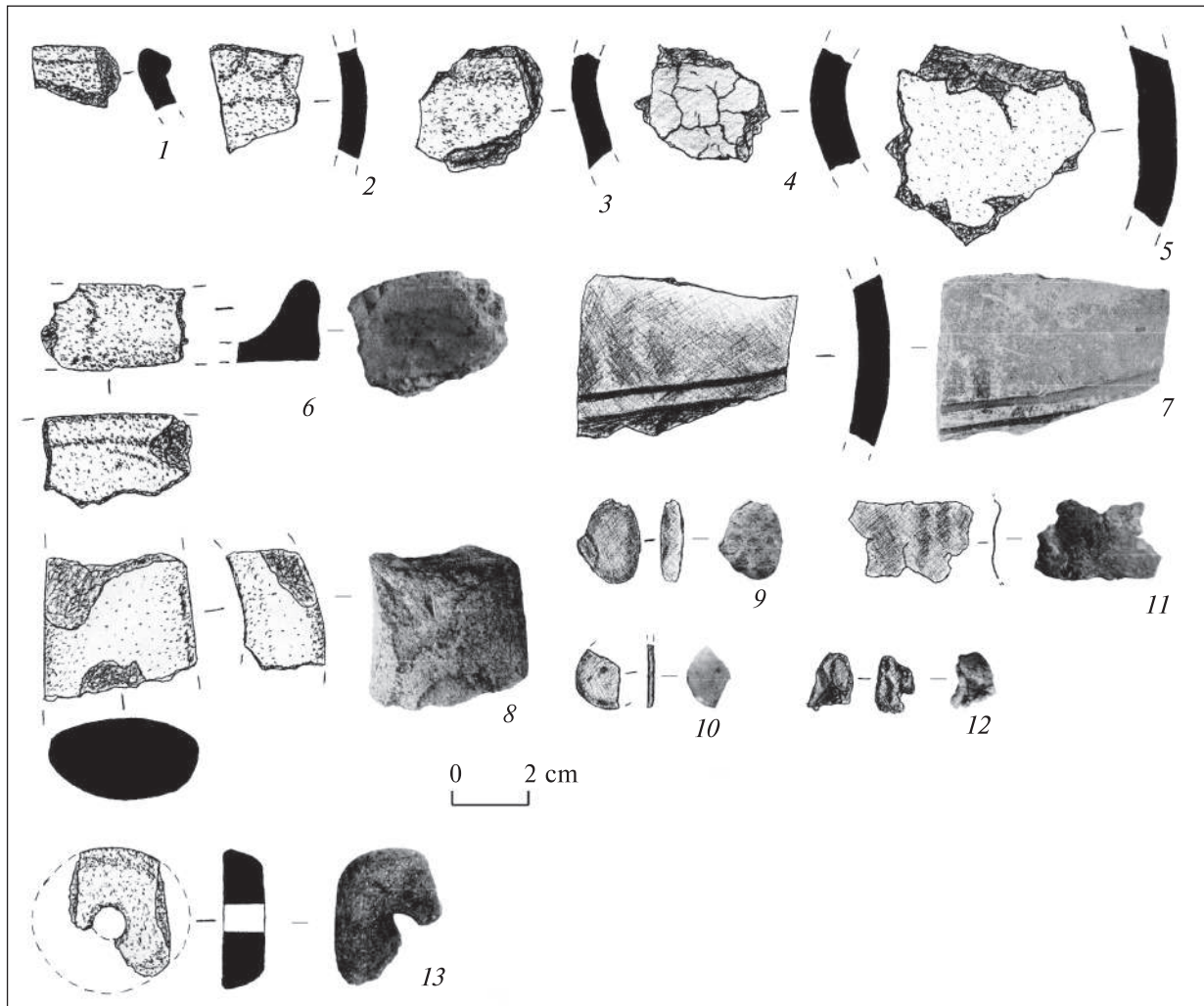
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Підйомний матеріал на поселенні Черемушна розподілений нерівномірно й утворює на поверхні окремі скупчення фрагментів кераміки та пісковуку зі слідами обпалу. Переважну його більшість становлять фрагменти стінок ліплених горщиків із домішками шамоту (рис. 2: 1—5) та уламок бортика глиняної сковорідки (рис. 2: 6), що належать до матеріалів пеньківської культури, також на поселенні виявлено два фрагменти стінок і один уламок ручки гончарних посудин із лискованими лініями черняхівської культури (рис. 2: 7, 8) та чотири стінки сіроглиняного лощеного глечика салтівської культури або пастирського типу. Окремі знахідки, до яких належать фрагмент бортика гончарної миски та уламок гральної фішки, виготовленої зі стінки гончарного горщика, належать до матеріалів XIX ст. (Скирда 2017, с. 4—5).

На поверхні пам'ятки також виявлено злиток свинцю розмірами 2,1 × 1,6 × 0,5 см, масою 6,87 г (рис. 2: 9), фрагмент злитку сурми розмірами 1,6 × 1,1 × 0,1 см, масою 1,42 г (рис. 2: 10), уламок бронзової пластини розмірами 2,1 × 3,10 × 0,09 см, масою 5,37 г (рис. 2: 11) та виплеск бронзи розмірами 1,4 × 1,0 × 0,8 см, масою 2,82 г (рис. 2: 12), що можуть вказувати на

Рис. 1. Карта розташування поселення Черемушна
Fig. 1. Location map of the Cheremushna settlement

Рис. 2. Знахідки кераміки на поселенні Черемушна: 1 — вінець ліпленого горщика; 2—5 — фрагменти ліплених стінок; 6 — фрагмент сковорідки пенківської культури; 7, 8 — знахідки кераміки черняхівської культури; 9 — злиток свинцю; 10 — злиток сурми; 11 — фрагмент бронзової пластини; 12 — виплеск бронзи; 13 — фрагмент пряслиця

Fig. 2. The pottery fragments from Cheremushna settlement: 1 — rim fragment of a handmade pot; 2—5 — wall fragments of a handmade pot; 6 — fragment of a frying pan of Penkivka culture; 7, 8 — finds of ceramics of Cherniakhiv culture; 9 — ingot of lead; 10 — ingot of antimony; 11 — a fragment of a bronze plate; 12 — splash of bronze; 13 — fragment of the spindle whorl

існування місцевого бронзолivarного виробництва.

Серед інших знахідок слід виділити фрагмент прясла, виготовленого зі стінки гончарного горщика, розмірами $3,5 \times 2,4 \times 1,2$ см, діаметром отвору 0,7 см, масою 10,82 г (рис. 2: 13). Воно не має однозначного етнокультурного визначення, адже подібні знахідки відомі серед матеріалів черняхівської (Магомедов 2015, с. 11), пенківської культур та старожитностей наступного періоду (Приходнюк 1980, с. 57, рис. 19: 4, 14; 1998, с. 26, 67, рис. 43: 20; 2005, с. 24, рис. 23: 20—23; Петрашенко 1988, с. 27, рис. 1: 4).

Під час обстеження на поселенні Черемушна було проведено шурфування. Шурфи роз-

мірами $2,0 \times 1,0$ м були закладені у місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу.

Шурф 1 мав таку стратиграфію (рис. 3): 0,0—0,3 м — розораний шар, 0,3—0,78 м — перехідний до материка шар, від 0,78 м — материк. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—0,6 м. Саме на глибині 0,3 м було знайдено широкоплатівчасту підв'язну шарнірну фібулу (рис. 5: 1). На глибині 0,4 м виявлено фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору (рис. 5: 2). Шар 0,0—0,2 м представлений трьома знахідками, 0,2—0,4 м — дев'ятьма, 0,40—0,78 м — двома.

Шурф 2 мав значно меншу глибину (рис. 4): 0,0—0,25 м — розораний шар, 0,25—0,45 м —

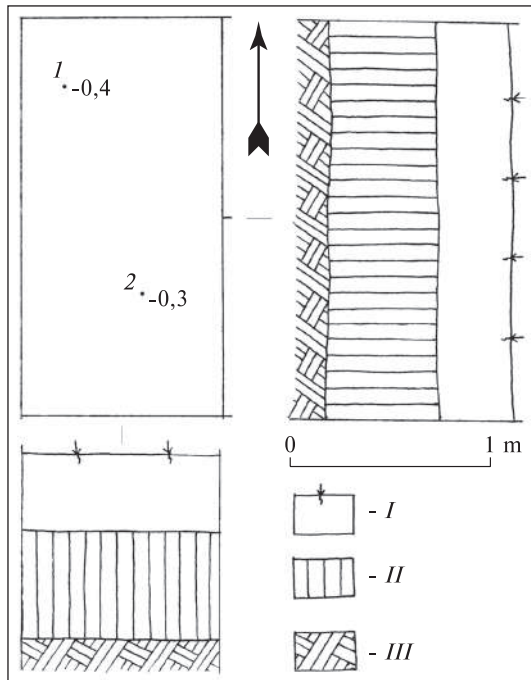

Рис. 3. План з нанесеними знахідками і профіль східної та південної стінки шурфу 1. Умовні позначення: I — розораний шар; II — перехідний до материка шар; III — материк. 1 — фрагмент Т-подібної поясної накладки; 2 — фібула

Fig. 3. Plan with the finds and the profile of the eastern and southern wall trench 1. Legend: I — ploughing layer; II — layer transitional to subsoil; III — subsoil. 1 — T-shaped belt plaque fragment; 2 — fibula

перехідний до материка шар, від 0,45 м — материк. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—0,4 м. На глибині 0,2 м було виявлене бронзове трилопатеве вістря стріли скіфського часу, розмірами 2,0 × 0,6 см, внутрішній діаметр втулки 0,2 см, масою 1,35 г (рис. 5: 3).

Розглянемо детальніше знахідки прикрас доби раннього середньовіччя.

Серед них застібка, що належить до кола широкоплатівчастих фібул (рис. 5: 1). Вона складається із прогнутої пластинчастої спинки, ромбічної ніжки та голки. Спинка відділена від ніжки паском із дроту, який слугував для прив'язування приймача. У центрі спинки та ніжки нанесено орнаментальний мотив у вигляді врізаної лінії, з обох боків від неї перпендикулярно нанесено рисочки. З боків спинки нанесено дві паралельні врізні лінії, між ними перпендикулярно розташовані рисочки. Інші два таких орнаментальних мотиви розташовано на ніжці — під кутом одне до одного, що з'єднуються в місці відділення спинки від ніжки. Довжина 8,8 см, ширина спинки 2,5 см, збережена ширина ніжки 1,9 см, тов-

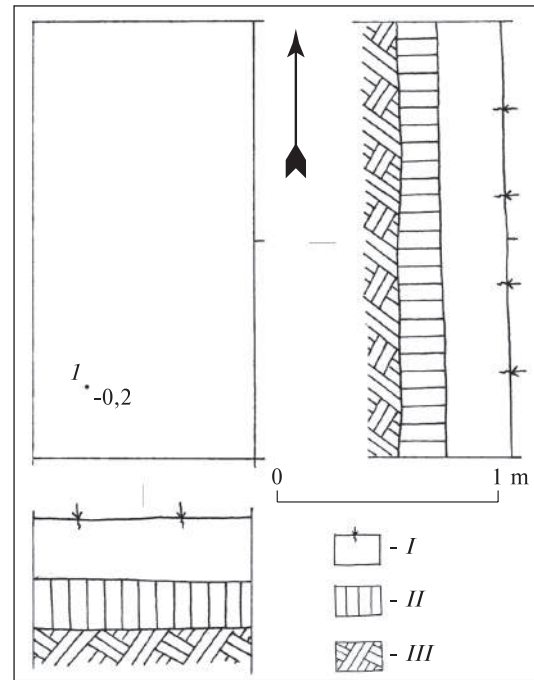

Рис. 4. План з нанесеними знахідками і профіль східної та південної стінки шурфу 2. Умовні позначення: I — розораний шар; II — перехідний до материка шар; III — материк. 1 — бронзове вістря стріли

Fig. 4. Plan with the finds and the profile of the eastern and southern wall of the trench 2. Legend: I — ploughing layer; II — layer transitional to the subsoil; III — subsoil. 1 — triangular arrowhead of the Scythian time

щина пластини 0,1 см, діаметр голки 0,2 см, маса 11,88 г.

Фібула належить до типу 2, варіанту б за типологією І.О. Гавритухіна (Гавритухин 1996а, с. 39), для яких характерні розміри близько 8,0—9,0 см завдовжки, близьку до ромбічної форми ніжку та орнамент у вигляді гравірованих ліній та ліній вибитих рядком крапок на зовнішній поверхні.

Аналогічні знахідки (рис. 6) походять із Гапонівського (Гавритухин, Обломский 1995, с. 145), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, с. 397—402, 395—397) та Колосківського (Корзухина 1996, с. 418—420) скарбів. Подібні предмети також відомі на пам'ятках пеньківської культури: Богородичне, балка Богодухово (Кухаренко 1959, с. 143, рис. 60, 7), балка Яцева (Бодянский 1960, с. 274—276, рис. 1, 12), о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4, 3), Ігрені-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71, 1), Засулля-Мгар (Володарець-Урбанович 2015, с. 93, рис. 2, 6), Волоське (Приходнюк 1998, рис. 74, 1), у похованні із Мохнача (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111—122). Знахідка із Меджибожа-Рибгоспа

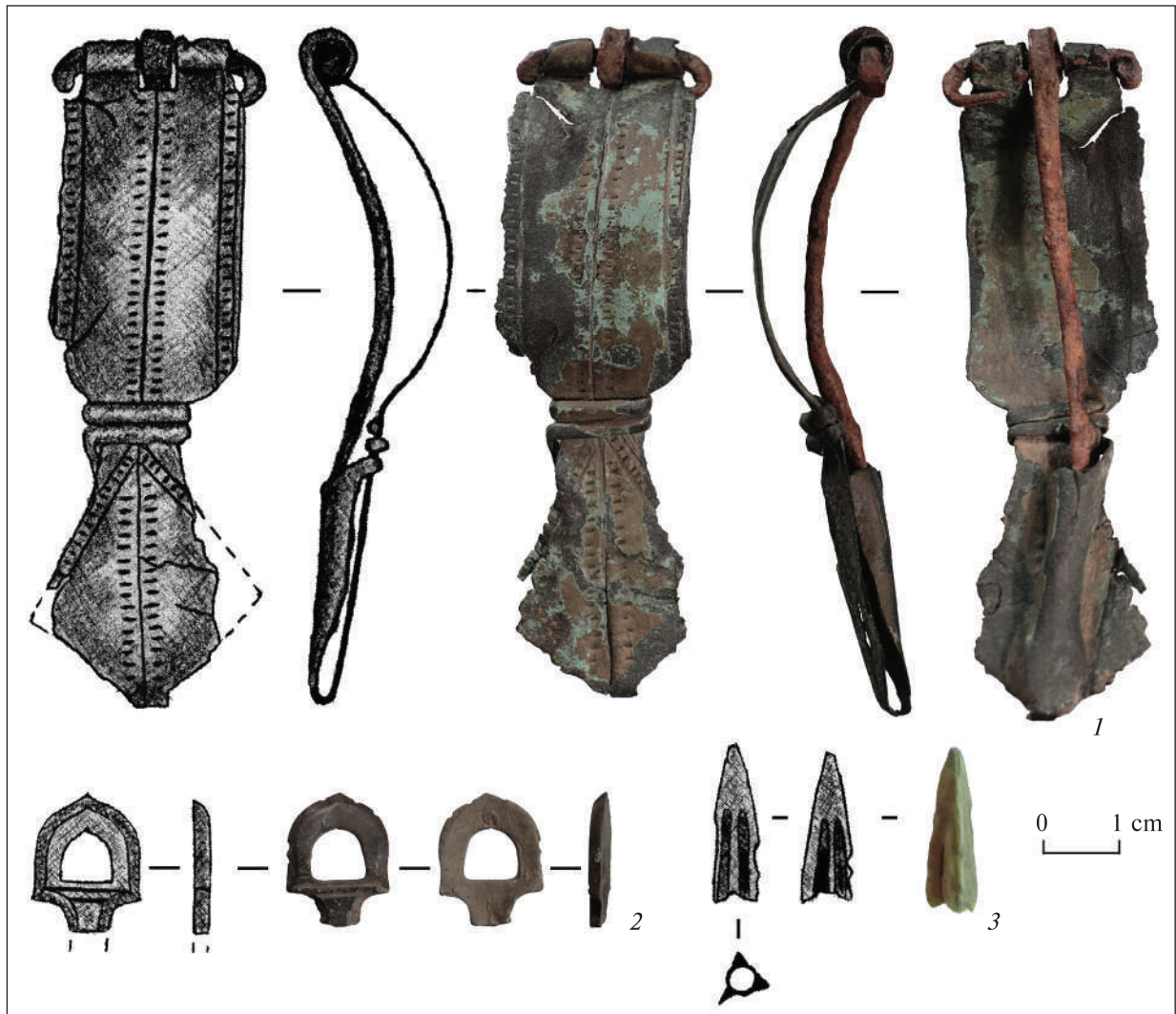

Рис. 5. Індивідуальні знахідки із шурфів: 1 — широкоплатівчаста фібула; 2 — фрагмент Т-подібної накладки; 3 — бронзовий наконечник стріли

Fig. 5. Individual finds from the trench: 1 — wideplate fibula; 2 — T-shaped belt plaque fragment; 3 — triangular arrowhead of the Scythian time

(Погорілець, Панікарський, Володарець-Урбанович 2016, с. 79—80, рис. 3, 2) виявлена у верхів'ях Південного Бугу (в межах празької культури) відображає появу пеньківських імпортів.

Знахідка із Черемушної потрапляє в центр ареалу поширення таких прикрас у Дніпровському Лівобережжі (рис. 7). Хронологія цих знахідок вкладається в межі побутування прикрас характерних для першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою чи кола Мартинівки — друга половина / кінець VI — третя чверть VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146; Родинкова 2012, с. 153, 157—158; Обломский, Родинкова 2014), на це вказують знахідки із складу скарбів та Мохнацького поховання. Хоча не слід унеможлилювати і ширші межі побутування таких прикрас, однак мала

кількість комплексів із подібними знахідками не дає можливості для чіткого визначення.

Друга знахідка — це фрагмент Т-подібної бронзової литої бляшки-накладки на ремінь із платівкою п'ятикутної форми із заокругленими кутами, що має U-подібний отвір. На внутрішній стороні, нижче та вище U-подібного отвору, є залишки від слідів кріплення шпешнок. Т-подібна частина, на жаль, не збереглася. Розміри $1,7 \times 1,3$ см, товщина — 0,2 см, маса — 1,03 г (рис. 5: 2).

Виріб належить до Т-подібних накладок. Їх типологія була запропонована багатьма дослідниками: варіант 2 чи 3 за О. І. Айбабіним (Айбабін 1990, с. 53), група А за І. О. Гавритухиним (Гавритухин 1996б, с. 26), тип (Е) ІА, варіант 1 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 37, рис. 47: 1—3, 10; 2017, с. 347, рис. 1: 1—3, 10), тип А.ІІ.2

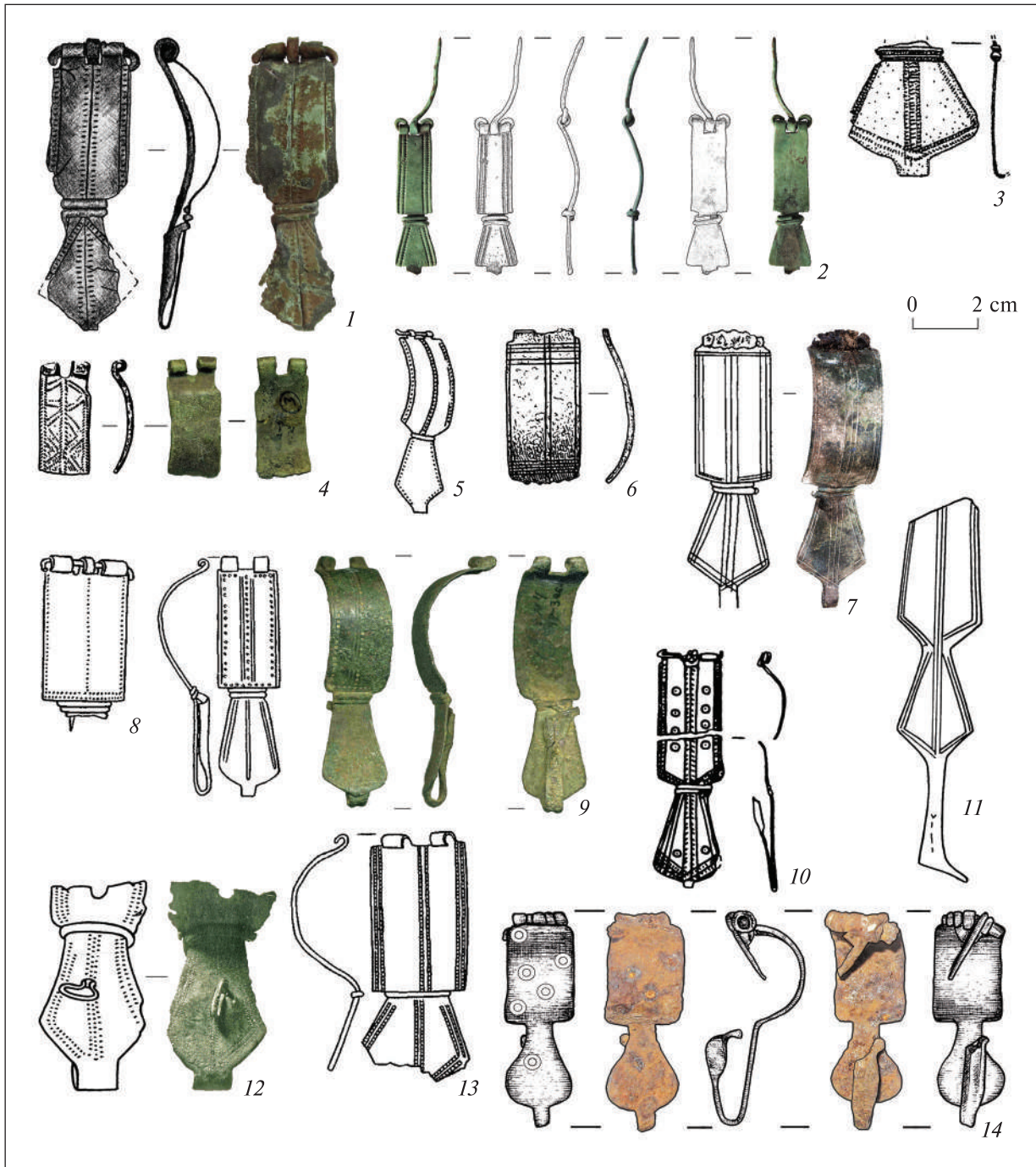

Рис. 6. Широкоплатівчасті фібули типу 2, варіанту б за І. О. Гавритухіним: 1 — Черемушна; 2 — Меджибіж-Рибгосп; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — балка Яцева; 5 — Богородичне, балка Богодухове; 6 — о. Кизлевий; 7 — Гапонове; 8, 9 — Волоське; 10 — Мохнач; 11 — Колоскове; 12, 13 — Козіївка / Нова Одеса; 14 — Засулля-Мгар

Fig. 6. The wideplate fibulae of type 2, variant b by I. O. Navrytukhin: 1 — Cheremushna; 2 — Medzhybizh-Rybhosp; 3 — Ihren-Pidkova; 4 — balka Yatseva; 5 — Bohorodychne, balka Bohodukhove; 6 — o. Kyzlevyi; 7 — Haponove; 8, 9 — Voloske; 10 — Mokhnach; 11 — Koloskove; 12, 13 — Koziiivka / Nova Odesa; 14 — Zasullia-Mhar

за М. Даскаловим (Даскалов 2012, с. 91, обр. 81: 6—11) чи група В, тип XV за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 133, табл. 129: 1544—1556)¹.

Подібні вироби поширені на теренах Середнього Подунав'я, Подніпров'я, Криму, Кавказу та Верхів'їв Волги (Bálint 1992, taf. 47: 28—48;

¹ Типології М. Даскалова та Л. Трайкової стосуються, передусім, знахідок із території сучасної Болгарії.

Тим не менш, вважаємо за можливе використовувати і ці розробки.

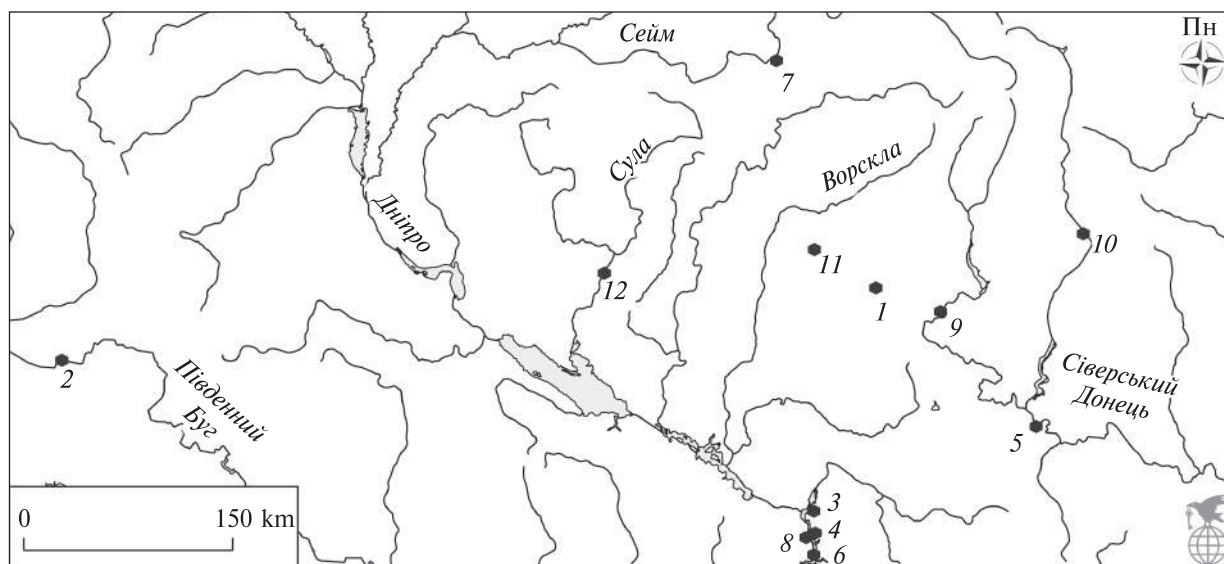

Рис. 7. Карта поширення широкоплатівчастих фібул типу 2, варіанту б за І. О. Гавритухіним. Пам'ятки: 1 — Черемушна; 2 — Меджибіж-Рибгосп; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — балка Яцева; 5 — Богородичне, балка Богодухове; 6 — о. Кизлевий; 7 — Гапонове; 8 — Волоське; 9 — Мохнач; 10 — Колоскове; 11 — Козіївка / Нова Одеса; 12 — Засулля-Мгар

Fig. 7. Distribution map of the wideplate fibulae of type 2, variant b by I. O. Havritukhin. Archaeological sites: 1 — Chermushna; 2 — Medzhybizh-Rybhosp; 3 — Ihren-Pidkova; 4 — balka Yatseva; 5 — Bohorodychne, balka Bohodukhove; 6 — o. Kyzlevyi; 7 — Haponove; 8 — Voloske; 9 — Mokhnach; 10 — Koloskove; 11 — Koziivka / Nova Odesa; 12 — Zasullia-Mhar

50, а)². Уважається, що такі бляшки використовувалися для підвішування сумки чи зброї до паска (Скиба 2017).

Аналогічні вироби серед слов'янських старожитностей (рис. 8: 2—7) походять із могильників Лебязе I, поховання 3 (Липкинг 1974, с. 147, рис. 5: 11)³ та Моква (Корзухина 1996, с. 405, табл. 59: 4—6), поселення Засулля-Мгар (Володарець-Урбанович 2016, с. 94, рис. 2: 6) та місцезнаходження поблизу с. Лихачівка (Корзухина 1996, с. 395, табл. 43, 5). Принаймні знахідки в ареалі пенківської та колочинської культур сконцентровані в регіоні Дніпровського Лівобережжя (рис. 9: 1—5).

Схожі вироби походять із кочівницьких поховань (рис. 8, 8—21): Виноградне, курган 5, впускне поховання⁴ (Орлов, Рассемакин 1996, с. 113, рис. 5: 12, 13), Богачівка, курган 8, поховання 12 (Комар 2006а, рис. 48: 53), Сивашівка, курган 3, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 270, рис. 12: 6, 7; 13: 1, 2; Скиба,

Хардаєв 2017, с. 228, рис. 14: 6, 7), Дмитрівка, курган 1, поховання 12 (Комар 2006б, с. 381, рис. 4: 11), Чорноморське, курган 1, поховання 11 (Комар, Орлов 2006, с. 391, рис. 3: 4; 4: 4; Скиба, Хардаєв 2017, с. 228, рис. 17: 1, 2), Ізобільне, курган 1, поховання 4 (Айбабин 1999, рис. 35: 5; Приходнюк 2001, рис. 33: 5), Чапаївський могильник, курган 29, поховання 2 (Атавін 1996, табл. 7: 4, 6), Василівка, курган 2, поховання 2 (Хардаєв 2015, с. 114—115, рис. 3: 5; Скиба, Хардаєв 2017, с. 221, 235, рис. 1: 12), Матюхін Бугор (Ишаев, Смоляк 2017, с. 164, рис. 4: 8), Новіковка (Рашев 2004, табл. 30: 2, 4), Лебеді IV, курган 5 (Скарбовенко, Лифанов 2012, рис. 7: 9).

Із ранньосередньовічних могильників гірського Криму подібні вироби (рис. 8: 22—31) походять із Лучистого, дві випадкові знахідки 1971 р. (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 4: 5, 6) та склеп 77, поховання 4, що датується другою чвертю VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 191: 18), Скалістого, склеп 107, 422 першої половини VII ст. та склеп 482 другої половини VII ст. (Веймарн, Айбабин 1993, с. 176—177, 197, рис. 5: 6, 10, 11; 75: 4; 89: 6), Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2⁵ (Кропоткин 1965, с. 110, рис. 44: 13), Суук-Су, поховання 197 (Айбабин 1990, рис. 49: 23), склеп 162,

² Оскільки подібних виробів дуже багато, під час пошуку аналогій були використані, насамперед, матеріали Середнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя, Приазов'я та Криму. Складання повного каталогу виходить за межі цієї роботи.

³ Висловлюємо ширшу вдячність Р. В. Терпиловському за можливість використати прорисовки матеріалів цього могильника.

⁴ Являли собою деталі сагайдака (Орлов, Рассемакин 1996, с. 113).

⁵ В. В. Кропоткін датує склеп 41 у межах VI ст. (Кропоткин 1965, с. 112).

поховання 2 другої половини VI ст. (Репников с. 120, табл. XV: 10; Пудовин 1961, с. 183; Айбабин 1990, рис. 50: 17), Верхне-Садове, склеп 2 (Лобода, Чореф 1974, с. 100, рис. 1: 4, 5; Айбабин 1990, рис. 50: 16, 18) та Боспорського некрополя, склеп 180, поховання 7 кінця VI — початку VII ст. (Засецкая 1998, с. 436, табл. XIX: 14, 15), поховання 1867 р. (Айбабин 1990, рис. 50: 9).

На території Передкавказзя такі Т-подібні бляшки походять із могильників Чмі та Оржонікідзе (Гавритухин 1996а, рис. 37: 26, 34), Мокра Балка, катакомба 34, 94 та 107 (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 52: 7; 106: 11; 119: 9), Дюрсо, поховання 455, 475, 476 (Дмитриев 1982, рис. 12: 30, 39, 41), Клин-Яр III, поховання 352, 360 та Клин-Яр IV, поховання 8 (Gavritukhin 2018, fig. 99: 79a; 129: 23; 219: 8b, 12).

Трапляються такі знахідки і серед матеріалів угро-фінський археологічних культур: Норки, Нікітінський могильник, комплекси 108 та 235 (Седов 1987, с. 93—94, рис. 109: 20; Ахмедов 2010, рис. 6: 14; 7: 7), Борок 2, поховання 1991 р. (Ахмедов, Гаврилов 2017, рис. 10: 13), Неволінське (Голдина 2012, табл. 225: 2, 3), Верх-Сая, курган 15, поховання 3 (Гавритухин 2001, рис. 10: 7; Голдина 2012, табл. 226: 13; Голдина, Перевозчикова, Голдина 2018, с. 18, табл. 24: 6) та на території Башкирії (Ковалевская 1972, рис. 4: 13).

О. І. Айбабін датує аналогічні знахідки із кримських комплексів у межах VII ст. (Айбабин 1990, с. 53, рис. 2: 138; 1999, табл. XXXI), хоча деякі комплекси датуються іще другою половиною VI ст. М. Даскалов датує такі знахідки із теренів Болгарії серединою VI — початком VII ст. (Даскалов 2012, табл. 5), а Л. А. Трайкова — другою половиною VI — початком VII ст. (Трайкова 2017, с. 134).

Знахідки цієї категорії бляшок зі складу слов'янських скарбів кола Мартинівки — Хацьки, Трубчевськ, Гапонове, Козіївка / Нова Одеса (Скиба 2017, рис. 1) — вказують на період другої половини / кінця VI — третьої чверті VII ст.

Середусіх Т-подібних бляшок із U-подібним отвором знахідок лише виріб із Лебязого I виявлено в комплексі. Так, в похованні 3 (рис. 10) виявлено придонну частину ліпленого горщика, Т-подібну бляшку, псевдопряжку, ніж та залізну шпильку із «кільцевим навершям з виступом зверху» (Липкинг 1974, с. 147; Тихомиров 1990, рис. 5: 3).

М. О. Тихомиров датує цей комплекс другою половиною VII ст. (Тихомиров 1990,

рис. 6). І. О. Гавритухін відносить псевдопряжку із цього поховання до типу 5, варіанту «в» чи типу 1б, що належить «до розквіту моди на псевдопряжки» і датує її в межах 630—660/680 рр. (Гавритухин 2001, с. 48, 55, рис. 14: 5). А. В. Скиба зараховує цей виріб до типу (В) ПІВ2, варіанту 2 (Скиба 2016, с. 32) і датує його третьою чвертю VII ст.: за наявністю закраїни і майже замкненими отворами, що є ознаками пізніх виробів (відповідно до схеми І.О. Гавритухіна).

А. В. Скиба вважає, що знахідки гарнітури із Мокви (рис. 11) можуть являти собою один комплект поясних деталей. У такому разі цей комплекс (поховання?) можна датувати в межах другої — третьої чверті VII ст.⁶

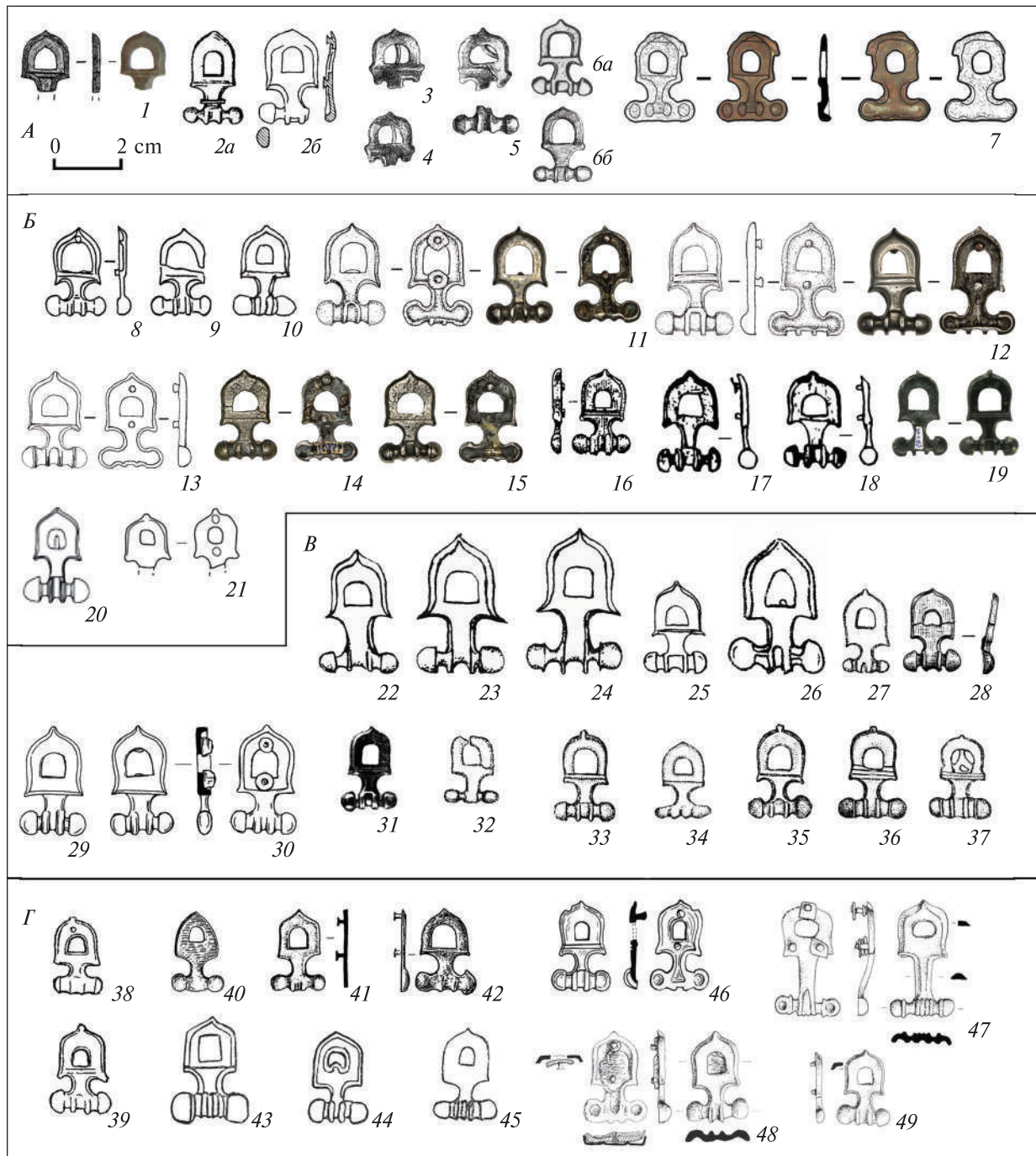
Отже, знахідки раннього середньовіччя на поселенні Черемушна вказують на наявність тут пеньківського поселення у другій половині VI—VII ст. Хоча, пам'ятка, безперечно, багаточисельна, на ній присутні знахідки черняхівської, пеньківської та салтівської культур. Важливо зазначити, що це перша пеньківська пам'ятка у Валківському р-ні і поки що єдина у верхів'ях басейну р. Мжа (Любічев 1994, табл. I; Приходнюк 1998, рис. 2). Сподіваємося, що подальші археологічні дослідження згодом розширять наші уявлення про етнокультурну ситуацію в цьому мікрореєоні.

* * *

Широ вдячні І. О. Гавритухіну, Є. В. Синиці та А. В. Скибі за надані консультації та зауваження.

- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.
- Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: Дар.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. Симферополь, Керчь: АДФУ-Україна. Т. 1.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. Киев: Майстер Книг. Том 2.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, с. 208-264.
- Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Дневник раскопок*. Москва: Научный мир, 1.

⁶ Думка, висловлена у листуванні.

- Ахмедов, И. Р. 2010. Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса). В: Исланова, И. В., Родинкова, В. Е. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы*. Москва, с. 7-34. Раннеславянский мир, 13.
- Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. 2017. Находки матриц для изготовления деталей геральдических поясов в древностях рязано-окских финнов. *Stratum plus*, 5, с. 17-39.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 89-105.
- Гавритухин, И. О. 1996а. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 36-40. Раннеславянский мир, 3.
- Гавритухин, И. О. 1996б. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 22-36. Раннеславянский мир, 3.

Рис. 8. Т-подібні бляшки-накладки із U-подібним отвором.

А. Аналогії серед слов'янських старожитностей: 1 — Черемушна; 2а, 2б — могильник Лебязе I, поховання 3; 3—5 — могильник Моква; 6а, 6б — Лихачівка; 7 — Засулья-Мгар; 2а — за Ю. О. Ліпкінгом; 2б — із особистого архіву Р. В. Терпиловського; 6а — за Корзухіна 1996, табл. 59, 4—6; 6б — із архіву О. С. Федоровського; 3—5 — без масштабу;

Б. Аналогії серед кочівницьких комплексів: 8, 9 — Виноградне, курган 5, впускне поховання; 10 — Богачівка, курган 8, поховання 12; 11, 12 — Сивашівка, курган 3, поховання 2; 13—15 — Чорноморське, курган 1, поховання 11; 16 — Ізобільне, курган 1, поховання 4; 17, 18 — Чапайське могильник, курган 29, поховання 2; 19 — Василівка, курган 2, поховання 2; 20 — Матюхін Бугор; 21 — Лебеді IV, курган 5;

В. Аналогії серед ранньосередньовічних могильників гірського Криму: 22—24 — Скалісте, склеп 107; 25 — Скалісте, склеп 422; 26 — Скалісте, склеп 482; 27 — Суук-Су, поховання 197; 28 — Лучисте, склеп 77, поховання 4; 29, 30 — Лучисте, випадкові знахідки 1971 р.; 31 — Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2; 32, 33 — Боспорський некрополь, склеп 180, поховання 7; 34 — Суук-Су, склеп 162, поховання 2; 35 — Боспорський некрополь, поховання 1867 р.; 36, 37 — Верхне-Садове;

Г. Аналогії серед ранньосередньовічних могильників Передкавказзя: 38 — Орджонікідзе; 39 — Чмі; 40 — Мокра Балка, катакомба 34; 41 — Мокра Балка, катакомба 94; 42 — Мокра Балка, катакомба 107; 43 — Дюрсо, поховання 475; 44 — Дюрсо, поховання 455; 45 — Дюрсо, поховання 476; 46 — Клин-Яр III, поховання 352; 47 — Клин-Яр III, поховання 360; 48, 49 — Клин-Яр IV, поховання 8

Fig. 8. T-shaped belt plaques with U-shaped hole.

A. Analogies among Slavic antiquities: 1 — Cheremushna; 2a, 2b — cemetery Lebiazhe I, grave 3; 3—5 — cemetery Mokva; 6a, 6b — Lykhachivka; 7 — Zasullia-Mhar; 2a — by Lipkinh 1974; 2b — from personal archive of R. V. Terpylovskiy; 6a — by Korzukhina 1996, tabl. 59, 4—6; 6b — from archive of O. S. Fedorovskiy; 3—5 — without scale;

B. Analogies among nomadic graves: 8, 9 — Vynohradne, barrow 5, secondary burial; 10 — Bohachivka, barrow 8, grave 12; 11, 12 — Syvashivka, barrow 3, grave 2; 13—15 — Chornomorske, barrow 1, grave 11; 16 — Izobilne, barrow 1, grave 4; 17, 18 — Chapaisvske cemetery, barrow 29, grave 2; 19 — Vasylivka, barrow 2, grave 2; 20 — Matiukhin Buhor; 21 — Lebedi IV, barrow 5;

V. Analogies among early medieval burial grounds of the Crimean Mountains: 22—24 — Skaliste, catacomb 107; 25 — Skaliste, catacomb 422; 26 — Skaliste, catacomb 482; 27 — Suuk-Su, grave 197; 28 — Luchyste, catacomb 77, grave 4; 29, 30 — Luchyste, chance finds 1971 r.; 31 — Chufut-Kale, catacomb 41, grave 2; 32, 33 — Bosporskiy cemetery, catacomb 180, grave 7; 34 — Suuk-Su, catacomb 162, grave 2; 35 — Bosporskiy cemetery, 36, 37 — Verkhne-Sadove;

G. Analogies among early medieval burial grounds of the Pre-Caucasus: 38 — Ordzhonikidze; 39 — Chmi; 40 — Mokra Balka, catacomb 34; 41 — Mokra Balka, catacomb 94; 42 — Mokra Balka, catacomb 107; 43 — Diurso, grave 475; 44 — Diurso, grave 455; 45 — Diurso, grave 476; 46 — Klyn-Iar III, grave 352; 47 — Klyn-Iar III, grave 360; 48, 49 — Klyn-Iar IV, grave 8

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 140-148. Раннеславянский мир, 3.

Гавритухин, И. О. 2001b. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, 1, с. 31-86.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.

Голдина, Р. Д. 2012. *Неволинский могильник VII—IX вв. в Пермском Предуралье. Монография*. Ижевск, Т. 21, Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции.

Голдина, Р. Д., Перевозчикова, С. А., Голдина, Е. В. 2018. *Могильник VI—IX вв. у д. Верх-Сая в Кунгурской лесостепи*. Ижевск, Т. 19, Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции.

Даскалов М. *Колани и колани украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria, 2012.

Дмитриев, А. В. 1982. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. В: Амброс, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв.* Москва, с. 69-107.

Ишаев, В. И., Смоляк, А. Р. 2017. Раннесредневековый панцирь из могильника Матюхин Бугор (Ростовская область). *Российская археология*, 4, с. 160-174.

Засецкая, И. П. 1998. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннес-

редневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 394-478.

Ковалевская, В. Б. 1972. Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов). В: Смирнов, А. П., Черневцов, В. Н., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии и древней истории ургов*. Москва, с. 95-117.

Комар, А. В. 2006а. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 7-244.

Комар, А. В. 2006б. Погребение номада сер. VII в. у села Дмитровка в Южном Побужье. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 375-386.

Комар, А. В., Кубышев, А. И., Орлов, Р. С. 2006. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 245-374.

Комар, А. В., Орлов, Р. С. 2006. Погребение кочевника 2-й половины VII в. у села Черноморское. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 387-398.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Кропоткин, В. В. 1965. Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 100, с. 108-115.

Кухаренко, Ю. В. 1959. Широкопластинчатые фибулы. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 74, с. 143-145.

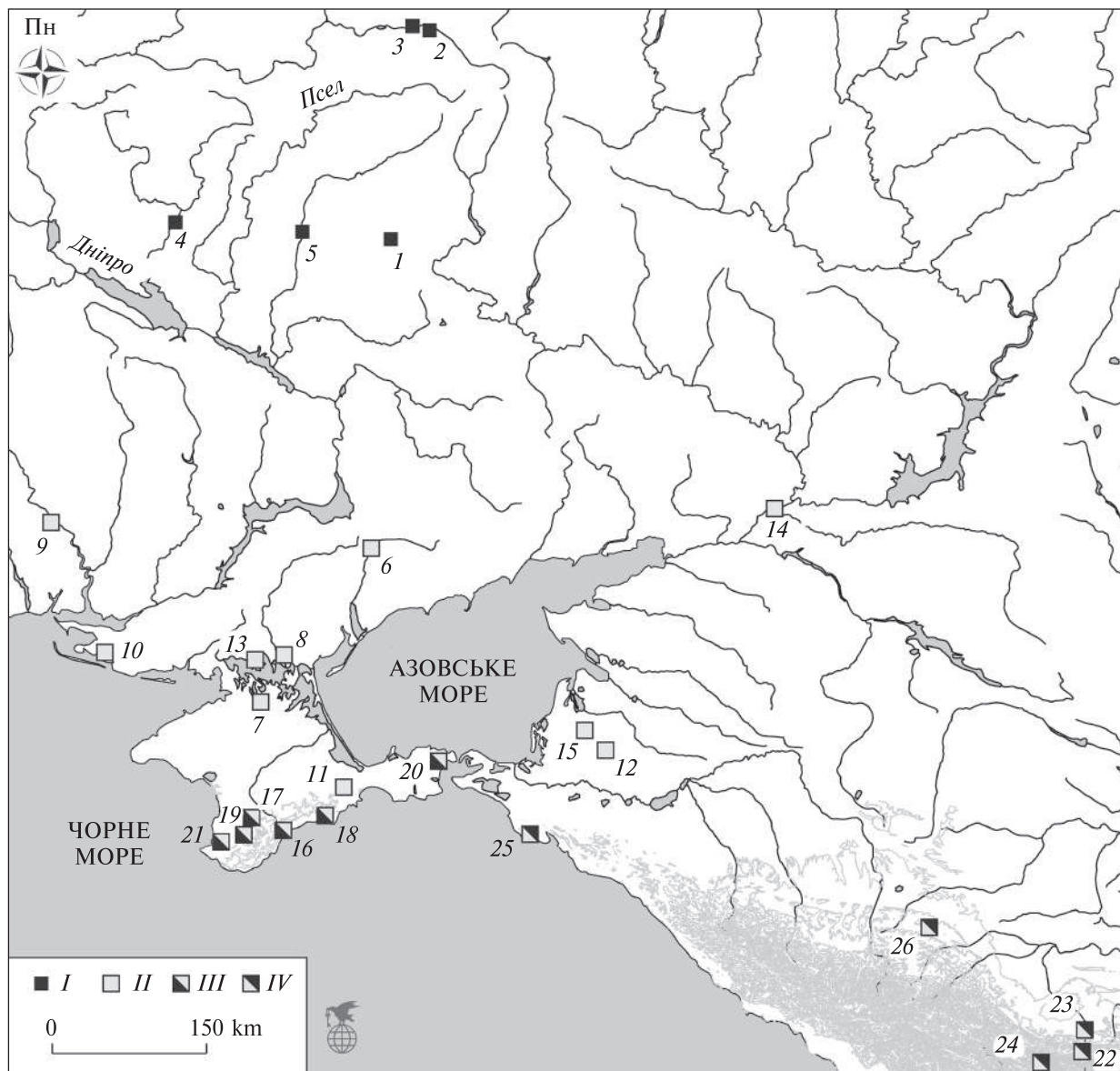

Рис. 9. Карта поширення Т-подібних бляшок-накладок із U-подібним отвором на теренах півдня Східної Європи. Умовні позначення: I — знахідки на слов'янських пам'ятках; II — знахідки в кочівницьких поховальних комплексах; III — знахідки на ранньосередньовічних могильниках Криму; IV — знахідки в Передкавказзі. Пам'ятки: 1 — Черемушна; 2 — Лебязе I; 3 — Моква; 4 — Засулля-Мгару; 5 — Лихачівка; 6 — Виноградне; 7 — Богачівка; 8 — Сивашівка; 9 — Дмитрівка; 10 — Чорноморське; 11 — Ізобільне; 12 — Чапайське могильник; 13 — Василівка; 14 — Матюхін Бугор; 15 — Лебеді IV; 16 — Лучисте; 17 — Скалісте; 18 — Суук-Су; 19 — Чуфут-Кале; 20 — Боспорський некрополь; 21 — Верхне-Садове; 22 — Чмі; 23 — Оржонікідзе; 24 — Мокра Балка; 25 — Дюрсо; 26 — Клин-Яр III та IV

Fig. 9. Distribution map of the T-shaped belt plaques with U-shaped hole in the south of Eastern Europe. Legend: I — finds from Slavic antiquities; II — finds from nomadic graves; III — finds from early medieval burial grounds of the Crimean Mountains; IV — finds from Pre-Caucasus. Archaeological sites: 1 — Cheremushna; 2 — Lebiazhe I; 3 — Mokva; 4 — Zasullia-Mharu; 5 — Lykhachivka; 6 — Vynohradne; 7 — Bohachivka; 8 — Syvashivka; 9 — Dmytrivka; 10 — Chornomorske; 11 — Izobilne; 12 — Chapaivske cemetery; 13 — Vasylyvka; 14 — Matiukhin Buhor; 15 — Lebedi IV; 16 — Luchyste; 17 — Skaliste; 18 — Suuk-Su; 19 — Chufut-Kale; 20 — Bosporskyi cemetery; 21 — Verkhne-Sadove; 22 — Chmi; 23 — Orzhonikidze; 24 — Mokra Balka; 25 — Diurso; 26 — Klyn-Iar III та IV

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Лобода, И. И., Чорев, М. Я. 1974. Вновь открытый в Бельбекской долине раннесредневековый могильник. Краткие сообщения Института археологии СССР, 140, с. 100-102.

Любичев, М. В. 1994. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя. Дисертація к. і. н. Харківський державний університет, 1994.

Магомедов, Б. В. 2015. Керамические пряслица черняховской культуры. Киев: Институт археологии НАНУ.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.).

Москва: ИА РАН, с. 10-113. Раннеславянский мир, 17.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Орлов, Р. С., Рассмакин, Ю. Я. 1996. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 102-116.

Петрашенко, В. О. 1988. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, с. 24-32.

Погорілець, О. Г., Панікарський, А. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа. *In Slavonia terra*, 1, с. 73-90.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Пудовин, В. К. 1961. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су. *Советская археология*, 1, с. 177-185.

Рашев, Р. 2004. *Прабългарите през V—VII век. (Второ допълнено издание)*. София.

Репников, Н. И. 1907. Некоторые могильники области крымских готов. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVII, с. 101-148.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

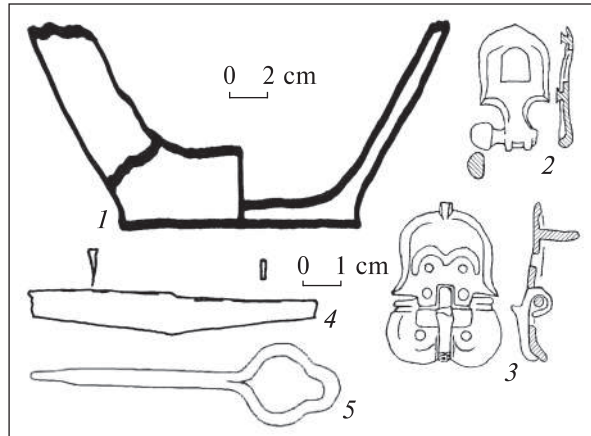

Рис. 10. Лебязже I, поховання 3: 1 — ліплений горщик; 2 — Т-подібна бляшка; 3 — псевдопряжка; 4 — ніж; 5 — шпилька. 1 — за: Синиця 2003, рис. В.13; 2, 3 — із особистого архіву Р. В. Терпиловського; 4 — за: Тихомиров 1990; 5 — за: Обломский 2016

Fig. 10. Lebiazhe I, grave 3: 1 — handmade pot; 2 — T-shaped plaques; 3 — fake-buckle; 4 — knife; 5 — pin. 1 — by: Synytsia 2003, fig. B.13; 2, 3 — from personal archive of R. V. Terpylovskiy; 4 — by: Tikhomirov 1990; 5 — by: Oblomskii 2016

Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-Східної Європи V—VII ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.

Седов, В. В. 1987. Племена культури рязано-окских могильников. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, часть 1. Москва, с. 93-97. *Археология СССР*, Т. 17.

Скарбовенко, В. А., Лифанов, Н. А. 2012. Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материа-

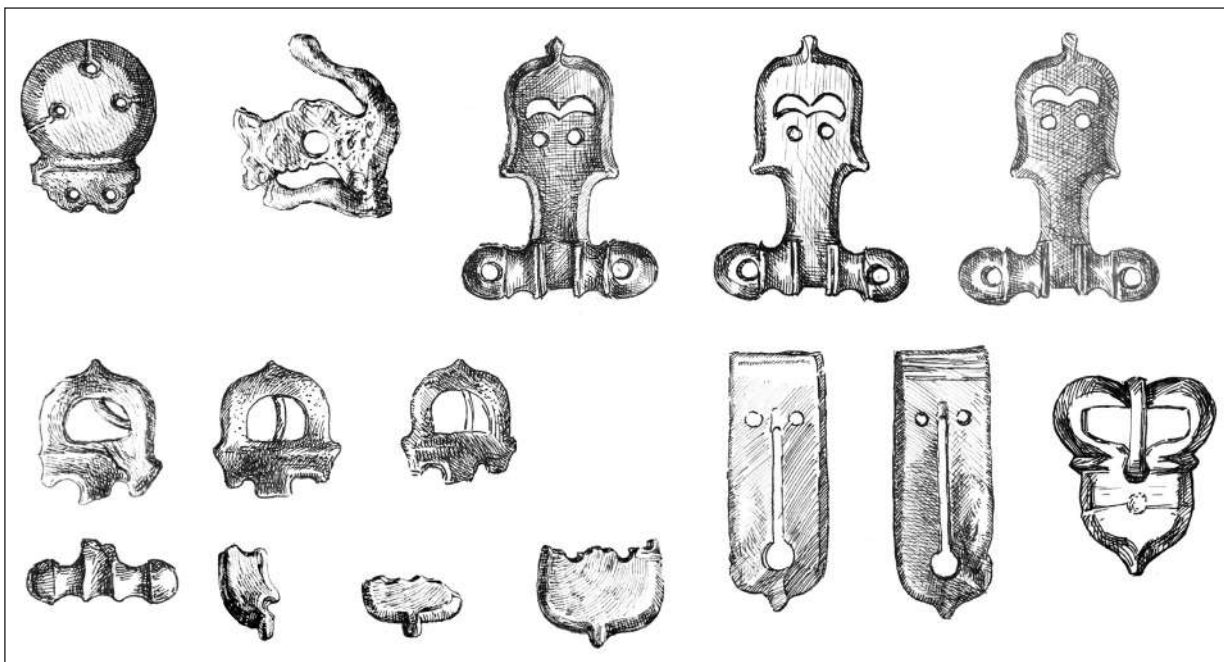

Рис. 11. Моква. Деталі поясного набору

Fig. 11. Mokva. Belt set

- лам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, IV, с. 44-68.
- Скиба, А. В. 2016. Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян. Київ: Інститут археології НАНУ.
- Скиба, А. В. 2017. До питання про функціональне використання Т-подібних бляшок в поясних наборах «геральдичного» стилю. *Археологія і Давня історія України*, 1 (22), с. 347-356.
- Скиба, А. В., Хардаєв В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василенко Вакулєнко*. Київ, с. 221-236.
- Скирда, В. В. 2017. Звіт про розвідки у Валківському районі Харківської області в 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ.
- Тихомиров, Н. А. 1990. Княжинский и Лебяжинский могильники. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья*. Курск, с. 134-161.
- Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София.
- Хардаєв, В. М. 2015. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Васиївка на Херсонщині. *Археологія*, 3, с. 107-117.
- Bálint, Csanád. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzän). *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien, p. 309-496. Studien zur Archäologie der Awaren, 4.
- Gavritukhin, I. O. 2018. Belt sets from Alanic graves: chronology and cultural links. In: Belinskij, A. V., Härke, H. *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994—1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. Bonn, p. 49-96.

Надійшла 13.05.2019

В. В. Скирда¹, Я. В. Володарец-Урбанович²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

НАХОДКИ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ С ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРЕМУШНА

В статье публикуются материалы с многослойного поселения Черемушна (Валковский р-н Харьковской обл.). На памятнике выявлены находки, которые указывают на период существования пеньковской культуры во второй половине VI—VII вв. В частности, в шурфе 1 выявлено широкопластинчатую фибулу и Т-образную поясную накладку (рис. 5: 1, 2).

Фибула принадлежит к типу 2, варианту б за типологией И. О. Гавритухина. Аналогичные находки (рис. 6) происходят из кладов круга Мартыновки и памятников пеньковской культуры. Находка из Меджибожа-Рибгоспа, хотя и происходит из территории пражской культуры, отображает появление пеньковских импортов. Находка из Черемушно попадает в центр ареала распространения таких украшений в Днепропетровском Левобережье (рис. 7). Хронология таких застежек вкладывается в период второй половины / конца VI — третьей четверти VII вв.

Т-образная накладка с U-образным отверстием принадлежит к варианту 3 по А. И. Айбабину, группе А по И. О. Гавритухину, типу (Е) IА, варианту 1 по А. В. Скибе, типу А.П.2 по М. Даскалову, группе В, типу XV по Л. А. Трайковой. Аналогичные находки распространены на территории Среднего Подунавья, Поднепровья, Крыма, Кавказа и Верховья Волги (рис. 8; 9). В крайнем случае, среди славянских древностей похожие изделия сконцентрированы в регионе Днепропетровского Левобережья. Хронология подобных находок вкладывается в вторую половину VI—VII в.

Памятник Черемушна безусловно многослойное, на нем представлены также материалы черняховской и салтовской культур. Важно отметить, что это первый памятник пеньковской культуры в Валковском районе и единственный в верховьях бассейна р. Мжа.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Черемушна, пеньковская культура, VI—VII ст., широкопластинчатая фибула, Т-образная поясная накладка, геральдические украшения, клады, комплексы круга Мартыновки.

Valerii V. Skyrda¹, Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych²

¹ PhD, Senior Lecturer, Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University's Faculty of History, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

² PhD, Researcher of the Early Slavs and Regional Field Studies Department of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

FINDS OF PENKIVKA CULTURE FROM CHEREMUSHNA SETTLEMENT

The materials of Penkivka culture from the multi-layered settlement of Cheremushna (Valky district Kharkiv region) are considered in the paper. Finds of jewelry indicate the period of the Penkivka layer of the second half of 6th — 7th centuries. Wideplate fibula and T-shaped belt plaque (Fig. 5: 1, 2) were found in trench 1.

Fibula belongs to type 2, variant b by I. O. Havrytukhin. Similar finds (Fig. 6) occur from the hoards of Martynivka circle and the monuments of Penkivka culture. The find from Medzhybizh-Ribhosp, although it originates from Prague region, displays the appearance of Penkivka imports west of its main range. The find from Cheromushnaia falls into the center of the distribution area of such jewelry in the Dnieper Left Bank Ukraine (Fig. 7). The chronology of such fibulae falls on the period of the second half / end of 6th — the third quarter of 7th centuries.

The T-shaped belt plaques with U-shaped hole belongs to variant 3 by A. I. Aibabin, group A by I. O. Havrytukhin, Type (E) IA, variant 1 by A. V. Skyba, type A.II.2 by M. Daskalov, group B, type XV by L. A. Traikova. Similar finds occur from the Middle Dunai, Dnieper, Crimea, the Caucasus and the Volga River (Fig. 8; 9). Among Slavic antiquities, similar products are concentrated in the Dnieper Left Bank Ukraine. The chronology of such finds fits into the period of second half of 6th — 7th centuries.

The monument of Cheremushna is multi-layered, and there are also materials of Cherniakhiv and Saltiv cultures. It is important to note that this is the first monument of Penkivka culture in the Valky district and the only one in the upper reaches of the Mzha river basin.

Key words: Cheremushna, Penkivka culture, 6th — 7th centuries, wideplate fibula, T-shaped belt plaque with U-shaped hole, heraldic ornaments, hoards, complexes of Martynivka circle.

References

- Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, 1, s. 3-86, 175-241.
- Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol: Dar.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoie. Raskopki 1977, 1982-1984 godov*. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina, Tom 1.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoie. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993-1995 godov*. Kiiev: TOV "Maister Knyh". Tom 2.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebeniie VI-VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkhologiya*, 3, s. 111-122.
- Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII - nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. V: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, s. 208-264.
- Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Dnevnik raskopok*. Moskva: Nauchnyi mir, 1.
- Akhmedov, I. R. 2010. Problema "finalnogo" perioda kultury riazano-okskikh finnov (k sovremennomu sostoiianiiu voprosa). V: Islanova, I. V., Rodinkova, V. E. (red.). *Aktualnye problemy arkhologii Vostochnoi Evropy I tysiacheletia n. e. Problemy i materialy*. Moskva, s. 7-34. Ranneslavianskii mir, 13.
- Akhmedov, I. R., Gavrilov, A. P. 2017. Nakhodki matrits dlia izgotovleniia detalei geraldicheskikh poiasov v drevnostiakh raziano-okskikh finnov. *Stratum plus*, 5, s. 17-39.
- Bálint, Csanád. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzän). *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien, p. 309-496. Studien zur Archäologie der Awaren, 4.
- Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhie. *Sovetskaia arkhologiya*, 1, s. 74-277.
- Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI-VII vek (ot dneshna Bulgaria i sasednite zemi)*. Sofia: Craft House Bulgaria.
- Dmitriev, A. V. 1982. Rannesrednekovye fibuly iz mogilnika na r. Diurso. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (red.). *Drevnosti epokhi Velikogo pereseleniia narodov V-VIII vv.* Moskva, s. 69-107.
- Gavritukhin, I. O. 1996a. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 36-40. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O. 1996b. Detali remennoy garnitury. V: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 22-36. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoie Levoberezhe na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. V: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 140-148. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O. 2001. Evolyutsiia vostochnoyevropeyskikh psevdopryazhek. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, 1, s. 31-86.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1995. Gaponovskii klad (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkhologia*, 4, s. 136-149.
- Gavritukhin, I. O. 2018. Belt sets from Alanic graves: chronology and cultural links. In: Belinskii, A. B., Härke, H. *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994-1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. Bonn, p. 49-96.
- Goldina, R. D. 2012. *Nevolinskii mogilnik VII-IX vv. v Permskom Predurale. Monografiia*. Izhevsk, T. 21, Materialy i issledovaniia Kamsko-Viatskoi arkhologicheskoi ekspeditsii.
- Goldina, R. D., Perevozchikova, S. A., Goldina, E. V. 2018. *Mogilnik VI-IX vv. u d. Verkh-Saia v Kungurskoi lesostepi*. Izhevsk, T. 19, Materialy i issledovaniia Kamsko-Viatskoi arkhologicheskoi ekspeditsii.
- Ishaev, V. I., Smoliak, A. R. 2017. Rannesrednekovyi pantsir iz mogilnika Matiukhin Bugor (Rostovskaia oblast). *Rossiiskaia arkhologiya*, 4, s. 160-174.
- Khardaiev, V. M. 2015. Kochivnytski pokhovalni kompleksovi kintsia VI-VII st. bilia s. Vasylivka na Khersonshchyni. *Arheologia*, 3, s. 107-117.
- Kovalevskaia, V. B. 1972. Bashkiria i Evraziiskie stepi IV-IX vv. (po materialam poiasnykh naborov). V: Smirnov, A. P., Chernetsov, V. N., Erdeli, I. F. (red.). *Problemy arkhologii i drevnei istorii ugrov*. Moskva, s. 95-117.

- Komar, A. V. 2006. Pereshchepinskii kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VII - nachala VIII v. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 7-244.
- Komar, A. V. 2006b. Pogrebenie nomada ser. VII v. u sela Dmitrovka v Luzhnom Pobuzhe. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 375-386.
- Komar, A. V., Kubyshev, A. I., Orlov, R. S. 2006. Pogrebeniia kochevnikov VI-VII vv. iz Severo-Zapadnogo Priazovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 245-374.
- Komar, A. V., Orlov, R. S. 2006. Pogrebenie kochevnika 2-i poloviny VII v. u sela Chernomorskoe. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 387-398.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga "drevnostey antov" v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kropotkin, V. V. 1965. Mogilnik Chufut-Kale v Krymu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 100, s. 108-115.
- Kukhareno, Iu. V. 1959. Shirokoplastinchastye fibuly. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 74, s. 143-145.
- Lipking, Yu. A. 1974. Mogilniki tret'ey chetverti I tys. n. e. v kurskom Posemye. In: Tretiakov, P. N. (red.). *Rannesrednekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Liubichev, M. V. 1994. *Penkivska kultura Dnipro-Donetskoho mezhyrichchia*. Dysertatsiia k. i. n. Kharkivskiy derzhavnyi universytet, 1994.
- Loboda, I. I., Choref, M. Ia. 1974. Vnov otkryty v Belbekskei doline rannesrednekovyyi mogilnik. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii SSSR*, 140, s. 100-102.
- Magomedov, B. V. 2015. Keramicheskie priaslytsa cherniakhovskoi kultury. Kyiv: Institut arkheologii NANU.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (red.). *Rannesrednekovyye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V-VII vv.)*. Moskva: IA RAN, s. 10-113. Ranneslavianskii mir, 17.
- Oblomskiy, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyy perelom v Podneprovye v VII v. n. e. Khronologiya sobytiiy. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Orlov, R. S., Rassamakin, Yu. Ya. 1996. Novye pamiatniki VI-VII vv. iz Priazovia. V: Prikhodniuk, O. M. (red.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv, s. 102-116.
- Petrashenko, V. O. 1988. Slovianski priaslytsia VIII-X st. z Pravoberezhzhia Serednoho Podniprov'ia. *Arheologia*, 62, s. 24-32.
- Pohorilets, O. H., Panikarskyi, A. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Rannoserednovichni znakhidky z Medzhybozha-Rybhospa. In *Sclavenia terra*, 1, s. 73-90.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprov'ia VI-IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prikhodnyuk, O. M. 1998. *Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni sloviany (druha polovyna I tys. n. e.). Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskye horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Pudovin, V. K. 1961. Datirovka nizhnego sloia mogilnika Suuk-Su. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 177-185.
- Rashev, R. 2004. *Prabalgariye prez V-VII vek*. (Vtoro dopalmeno izdanie). Sofia.
- Repnikov, N. I. 1907. Nekotorye mogilniki oblasti krymskikh gotov. *Zapiski imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXVII, s. 101-148.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiyskaia arkheologiya*, 4, s. 151-158.
- Sedov, V. V. 1987. Plemena kultury riazano-okskikh mogilnikov. In: Rybakov, B. A. (red.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*, chast. 1. Moskva, s. 93-97. Arkheologiya SSSR, T. 17.
- Skarbovenko, V. A., Lifanov, N. A. 2012. Pogrebalno-pominalnye komplekсы rannesrednekovykh kochevnikov iz Vostochnogo Priazovia (po materialam raskopok mogilnikov Lebedi IV i Lebedi VIII v 1980 g.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, IV, s. 44-68.
- Skyba, A. V. 2016. *Poiasni naborы heraldychnoho stiliu u slovian*. Kyiv: Instytut arkheolohii NANU.
- Skyba, A. V. 2017. Do pytannia pro funktsionalne vykorystannia T-podibnykh bliashok v poiasnykh naborakh "heraldychnoho" stiliu. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 347-356.
- Skyba, A. V., Khardaiev V. M. 2017. Poiasni harnitury z kochivnytskykh kompleksiv v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy (filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (red.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylyvny Vakulenko*. Kyiv, s. 221-236.
- Skyrda, V. V. 2017. Zvit pro rozvidky u Valkivskom raioni Kharkivskoi oblasti v 2017 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU.
- Synytisia, Ye. V. 2003. *Pokhvalnyi obriad slovian Pivdenno-Skhidnoi Yevropy V-VII st.* Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkheolohii NANU Ukrainy.
- Tikhomirov, N. A. 1990. Kiyazhinskiy i Lebiashinskiy mogilniki. In: Terpilovskiy, R. V. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 134-161.
- Traykova, L. A. 2017. Kolanat yuzhno ot dolen Dunav - kraya na III - nachaloto na VII v. Sofia.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.

- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. Fibuly V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arheologia*, 3, s. 87-106.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arheologia*, 3, s. 89-105.
- Zasetskaia, I. P. 1998. Datirovka i proiskhozhdenie palchatykh fibul Bosporskogo nekropolia rannesrednevekovogo perioda. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 394-478.